UDK 94(497.5:4)"1789/1848"

HRVATSKA I EUROPA 1789.-1848. – EUROPSKA ILI NACIONALNA INTEGRACIJA?

NIKŠA STANČIĆ

U svom izlaganju[1] ne namjeravam dati sintetski prikaz problematike "Hrvatska i Europa", što je generalna tema II. kongresa hrvatskih povjesničara, za razdoblje od kraja 18. do sredine 19. st. Autori prethodnih referata pokazali su da je hrvatski identitet u prethodnim stoljećima bio dionik europskog identiteta, a u svom referatu namjeravam govoriti o problemu koji sam u podnaslovu formulirao kao pitanje: "europska ili nacionalna integracija?", tj. o različitim razinama integriranosti europskog društva, ali također o različitim ritmovima promjena u Europi upozoravajući na pojave koje govore o istovremenosti neistovremenosti na europskom prostoru toga razdoblja. Razdoblje s kraja 18. i prve polovice 19. st. promotrit ću kao razdoblje na razmeđu starog sustava iz kojeg je proizišlo i novog doba koje je otvorilo.

1. Od "revolucije prvaka" 1789. do "liberalne revolucije" 1848.

U historiografiji je uobičajeno da se u periodizaciji hrvatske povijesti početak novog povijesnog razdoblja označava godinom 1790. Ta godina u političkoj povijesti označava kraj apsolutističke vladavine Josipa II. i početak ustavnog razdoblja obilježenog zasjedanjem Ugarskog i Hrvatskog sabora koje je nakon smrti Josipa II. sazvao njegov brat i nasljednik Leopold II. Te su političke promjene bile posljedica pobjede pokreta ugarskog i hrvatskog plemstva. Ugarsko plemstvo bilo je na rubu pobune protiveći se

1) Izlaganje na plenarnoj sjednici II. Kongresa hrvatskih povjesničara u Puli održano 1. listopada 2004. Tema kongresa bila je "Hrvatska i Europa – integracije u povijesti". Izlaganje je u materijalima kongresa najavljeno pod ponešto drugačijim naslovom: "Hrvatska i Europa 1790.-1847. – europska ili nacionalna integracija?" – usp: II. kongres hrvatskih povjesničara. Hrvatska i Europa integracije u povijesti. Pula, 29. rujna 3. listopada 2004. Knjiga sažetaka. Zagreb: Filozofski fakultet – FF press, Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, 2004., 11.

reformama koje su vodile stvaranju jedinstvenog, centraliziranog i apsolutistički upravljanog Austrijskog carstva, uklanjanju povijesne političke autonomije Ugarske i Hrvatske i općenito ograničavanju društvene i političke moći plemstva. Pokret je izvojevao pobjedu zapravo već prethodne godine kada je Josip II. odustao od dijela svojih reforma i, u prosincu 1789., najavio saziv ugarskih i hrvatskih staleža.[2] Za europsku povijest važnije je, dakako, izbijanje Francuske revolucije te iste 1789. godine. Samo sazivanje Državnih staleža u Francuskoj, što se u historiografiji uzima kao početak Francuske revolucije, nije bio revolucionarni čin. Ono je bilo posljedica pobune plemstva protiv kraljevskog apsolutizma, pobune doduše snažno podržane od strane građanstva, posljedica "revolucije prvaka" koja nije išla za rušenjem sustava, već za njegovom reformom uz očuvanje društvenog položaja i ojačanje političkog utjecaja plemstva u odnosu prema vladaru.

Uspjeh pokreta ugarskog i hrvatskog plemstva protiv Josipa II. ipak nije označio i završetak razdoblja prosvijećenih vladara u Habsburškoj monarhiji i njihovih reformskih nastojanja. Leopold II. je dijelio bratove prosvjetiteljske nazore ali je namjeravao vladati u suradnji sa staležima pri čemu se oslanjao na skupinu reformskog plemstva. Tako nije nimalo čudno što se Leopold pohvalno izražavao o Louisu XVI. zbog toga što je sazvao Državne staleže kao što je i on sazvao na zasjedanje Ugarski i Hrvatski sabor. Član skupine reformskog plemstva Josip Keresturi, plemić Ugarskog kraljevstva ali (kako se sam izjašnjavao) "Croata Stridonensis", Hrvat iz Štrigove u Međimurju, tada u ugarskoj Zaladskoj Županiji, god. 1790. je u latinskom spjevu alegorijski iznio svoj politički program u priči o Josipu II. na Elizejskim poljanama ("Josephus II in campis Elysiis") gdje je nakon smrti bio na nebu (u klasicističkom ozračju to su u spjevu Elizejske poljane) podvrgnut sudu ugarskih kraljeva od sv. Stjepana do njegove majke Marije Terezije koja mu je predbacivala što je Ugarskom vladao apsolutistički, bez suradnje s plemstvom. U drugom svom spjevu Keresturi se sljedeće, 1791. god. potpisao kao "Eleutherius Pannonius" – *eleuhterios* grčki znači "slobodan" – dakle: "Slobodni Panonac". U spjevu je iznio svoja "mirabilia fata" (čudesna viđenja), predodžbu o harmoničnom društvu u budućnosti pod vladavinom Leopolda II., zapravo program reforme političkog sustava uz očuvanje staleškog sustava, te program društvene reforme ali u sklopu feudalnog sustava prema kojem bi plemići i seljaci međusobne dužnosti i obveze trebali regulirati ugovorom odnoseći se međusobno kao očevi i sinovi.[3] Sam pseudonim "Eleutherius" i program koji je iznio u svojim viđenjima ("Eleutherii Pannonii mirabilia fata") govori o Keresturijevu libertinstvu, programu slobode, ali slobode ograničene na najviši društveni sloj uz očuvanje staleškog sustava i feudalnih odnosa, tj. onako kako su ga zastupali i nositelji "revolucije prvaka" na početku Francuske revolucije. Intenzivnu djelatnost u koncipiranju reforme društvenog i političkog sustava u istom smislu, premda uz snažnije ograničavanje kraljevske vlasti nad ugarskim (tj. i hrvatskim) dijelom Habsburške monarhije, razvio je u to vrijeme i Nikola Škrlec Lomnički, jedna od najistaknutijih osoba hrvatskog političkog života snažno prisutna i u ugarskoj politici.[4]

Zbivanja u Habsburškoj monarhiji i Francuskoj oko god. 1789./1790., uoči i na početku događanja koja će tek prerasti u ono što nazivamo Francuskom revolucijom i

2) Usp. Horst Haselsteiner, Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus, Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1983.; isti, Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi, Zagreb: Naprijed, 1997, 105-129.

3) Tomo Matić, Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II., Rad HAZU270 [1], 1941., 148-188.

4) Usp. sabrana djela Nikole Škrlca Lomničkog u dosad tiskana tri sveska: Nikola Škrlec Lomnički 1729-1799, sv.

uoči sloma jozefinskog apsolutizma i neposredno nakon njega, bili su dio istih europskih fenomena u sklopu europskog *ancien régime*-a. Između zbivanja koja su iste godine u Francuskoj prisilila Louisa XVI. da sazove Državne staleže i onih u Ugarskoj i Hrvatskoj koja su prisilila Josipa II. da obeća saziv Ugarskog i Hrvatskog sabora može se povući paralela, ali se mora upozoriti i na razlike u njihovim uzrocima i posljedicama. U Francuskoj je već bila izgrađena snažna, centralistički upravljana država i francuski Državni staleži su od 1614. rijetko zasjedali i sazivani su uglavnom kako bi potvrdili vladareve odluke, dok u Habsburškoj monarhiji proces oblikovanja jedinstvene i centralizirane države još nije bio dovršen, odnosno bio je uznapredovao u habsburškim nasljednim zemljama, a Josip II. je tek pokušao ugarski i hrvatski dio Monarhije potpuno podvrći središnjoj upravi u Beču uklanjajući povijesnu političku autonomiju Ugarske i Hrvatske i njihovu stalešku ustavnost. Zbog toga ono što se zbivalo u Habsburškoj monarhiji i što je dalo obilježje neposrednom daljnjem razdoblju u Monarhiji i u Hrvatskoj može uspoređivati samo s jednim segmentom zbivanja u Francuskoj i to segmentom koji je – u daleko stratificiranijem francuskom društvu – ubrzo bio potisnut iz matice zbivanja. Ideje prosvjetiteljstva o potrebi promjena društvenog i političkog sustava, velikim dijelom proizišle iz Francuske, izvorno nastale u najvišem, prije svega plemićkom sloju *ancien régime*-a, bile su u istom sloju prisutne i u Habsburškoj monarhiji, pa i kod mađarskog i hrvatskog plemstva, ali su u društveno različito strukturiranoj Francuskoj i srednjoeuropskoj Habsburškoj monarhiji one bile ne samo u različitoj mjeri proširene, već su također obuhvatile različite razine društvenih slojeva i zbog toga su 1789. i kasnije bile u različitoj mjeri i na različite načine operacionalizirane.[5]

Naime, u Francuskoj je postojao snažni građanski sloj koji je nakon sazivanja Državnih staleža tijek zbivanja preuzeo iz ruku "prvaka" i usmjerio ga prema revoluciji u smislu koji je upravo od tada riječ "revolucija" i dobila. U strukturi srednjoeuropskog društva takvih slojeva nije bilo, pogotovu ne u Hrvatskoj, i zbog toga srednja Europa nije krenula francuskim putem. Sam Keresturi je, iznoseći 1791. svoj reformski program, kakav je u Francuskoj upravo doživio poraz, izrazio strah tog reformskog plemstva od radikalnih promjena koje su se dešavale u Francuskoj gdje je Ustavotvorna skupština krenula prema preoblikovanju dotad staleške skupštine u predstavničko tijelo. "*Nolite Francias pro exemplo accipere*" (Nemojte prihvatiti primjer Francuske) – poručivao je Keresturi onima koji su u Ugarskoj i Hrvatskoj bili reformski nastrojeni. Naime: "*Vae, vae vobis qui potentis estis, si spiritus Gallorum intravertit in corda Hungarorum*" (Jao, jao vama moćnima ako francuski duh uđe u ugarska srca.)[6] Uskoro, dok se revolucija u Francuskoj radikalizirala, nakon smrti Leopolda II. 1792. i dolaska na vlast njegova konzervativnog sina Franje, za ratova Francuske revolucije i Napoleonskih ratova, zastao je reformski duh i u ugarskom i hrvatskom plemstvu. O rušenju starog sustava razmišljali su tek pojedinci i urotničke skupine, poput ubrzo otkrivenih i osuđenih pripadnika tzv. jakobinske urote opata Ignjata Martinovicsa u Ugarskoj u kojoj su sudjelovali i pojedinci iz Hrvatske.[7]

1., Zagreb: HAZU, Pravni fakultet, 1999.; sv. 2., Zagreb: HAZU, Hrvatski državni arhiv, Pravni fakultet, 2000.; sv. 3., Zagreb: HAZU, Hrvatski državni arhiv, Pravni fakultet, Filozofski fakultet, 2001.

5) U vezi s hrvatskim i mađarskim reformskim plemstvom i značajem njihova prosvjetiteljstva v.: Drago Roksandić, Hrvatsko i ugarsko reformsko plemstvo Osamnaestog stoljeća: povijesne usporedbe, u: Nikola Škrlec Lomnički, n. dj. sv. 2., 3-21.

6) [Josip Keresturi], Eleutherii Pannonii mirabilia fata, b. mj., 1791., 33; usp. Matić, n. dj., 185-186.

7) Igor Karaman, Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i "jakobinac" Josip Kralj, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 3, Zagreb 1960., 63-93.

Reformske intencije kod hrvatskog plemstva obnovile su se tek po završetku krize poslijenapoleonskog razdoblja. No, ono je u preporodno razdoblje ušlo nastavljajući s programom "prvaka". God. 1832, dakle četrdeset godina kasnije, naći ćemo u "Disertaciji" grofa Janka Draškovića, spisu koji je sadržavao tadašnjih program hrvatskog plemstva, konzervativni reformski program i strah od francuskog primjera izrečene gotovo doslovno Keresturijevim riječima. Drašković je nakon iskustva s već drugom revolucijom u Francuskoj, onom srpanjskom iz 1830., iznio prijedlog o društvenoj reformi, pri čemu je – također ne dirajući u feudalni sustav – preporučivao plemićima da *"stibraskom* (štibraškom, koji plaća štibru, porez; N.S.) *puku"*, tj. svojim kmetovima, budu *"otzi y njemu sirotochuvari"* te da prihvaćajući promjene ne slijede *"peldu"* (uzor i revolucionarni put; N.S.) *"Franzéza"*.[8]

Francuska revolucija i napoleonsko razdoblje davali su četvrt stoljeća obilježje zbivanjima na europskom kontinentu, a ni poraz, ni Bečki kongres 1815. i Sveta alijansa, savez konzervativnih vladara koji su bdjeli u strahu od novih revolucionarnih pokreta, nisu mogli potisnuti ono što je Francuska revolucija unijela u Europu. Francuska revolucija donijela je Francuskoj bitne društvene i političke promjene, a za ostatak Europe stvorila je ne samo uzor promjena, već i pojam revolucije kao oružane pobune koja više nije značila samo promjenu nositelja vlasti, već promjenu društvenog i političkog sustava.[9]

Nakon 1815. Rajna je bila uspostavljena kao granica dvaju društvenih sustava, ali se struktura društva istočno od Rajne, uključenog u početne modernizacijske procese, mijenjala dolazeći u sukob sa starim sustavom. Nastupilo je razdoblje u koje se povijesne perspektive naziva "predožujskim" jer se osjeća kao priprava za promjene koje će nastupiti nakon nemira u Beču u ožujku 1848. god. Upravo su nove revolucije u Francuskoj nakon 1815. u razmacima manjim od dva desetljeća, 1830. i napose 1848., bile otponac koji je davao poticaj otpuštanju nagomilanih napetosti između naraslih društvenih snaga i starog sustava u srednjoj Europi i na Apeninskom poluotoku. Srpanjska revolucija 1830., koja je uklonila režim Restauracije i uspostavila ustavnu monarhiju (na čelu joj je "kralj građanin" Louis-Philippe) i dovela na vlast imućno građanstvo, izazvala je diferencijaciju u dotad jedinstvenom bloku oporbe europskim apsolutističkim režimima, a istodobno otvorila razdoblje pokreta istočno od Rajne i južno od Alpa koji su postavljali na dnevni red promjene društvenog i političkog sustava. Konačno se proces društvenih i političkih promjena kakve su započele u Francuskoj 1789. prenio za "liberalne revolucije" 1848. i na te prostore, zaostajući opet za suvremenim zbivanjima u Francuskoj. God. 1848. predstavili su se različiti programi promjena, ali je prevagu odnio liberalno-konzervativni (tj. ne i demokratski) program interesne skupine imućnoga građanstva i plemstva karakteristične za te prostore. Razriješeni su feudalni odnosi ali uz očuvanje gospodarske snage plemstva, prevladavajući programi promjene političkog sustava nisu išli dalje od ustavne monarhije, ukinuti su staleži ali se visokim izbornim cenzusom željelo očuvati gospodarsku i političku prevlast imućnoga građanstva i plemstva. Prevladavajući politički programi zagovarali su politički sustav u interesu najimućnijih društvenih slojeva, onakav kakav je u Francuskoj bio uspostavljen revolucijom 1830., a kakav je u Francuskoj upravo bila srušila revolucija 1848. Druga polovica 19. i 20. stoljeće bili su ispunjeni kretanjem, punim zastoja ali i novih prodora, na putu prema društvenom i političkom sustavu u kojem je došlo do "susreta liberalizma s demokracijom".[10] Na tom je

8) [Janko Drašković], ‚Disertatia, Karlovac: Prettner, 1832., 16 (usp. pretisak: Janko Drašković, Disertatia iliti razgovor, Karlovac: Ogranak Matice hrvatske, 1991.).

9) Eric J. Hobsbawm, Doba revolucije. Evropa 1789-1848., Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost, 1987., 105-121.

10) Norberto Bobbio, Liberalizam i demokracija, Zagreb: Novi liber, 1992.,43-47.

putu Hrvatska i dalje zaostajala i tek su joj promjene pred kraj 20. st. otvorile mogućnost da počne sustizati zapadni razvoj.

2. "Vive la nation!" - politički (građanski) i etno-nacionalizam

Francuska revolucija iznijela je i nacionalno načelo. Kolika je to bila novína i koliko su suvremenici bili svjesni promjena koje je time Francuska revolucija unijela u Europu svjedoči dojam koji je na Johanna Wolfganga Goethea (u epizodi koju sam dosad više puta eksploatirao)[11] ostavio doživljaj kada je 1792., prisustvujući u pratnji saskog kneza bitci kod Valmyja i prvoj pobjedi francuske vojske nad vojskom koalicije feudalnih država, čuo kako se redovima francuske vojske pronosi poklik "Vive la nation!" ("Živjela nacija!"). Goethe je tada izjavio: "Na današnji dan i na ovome mjestu počinje nova era u svjetskoj povijesti". Gothe se tada vjerojatno nije prvi put susreo s pojmom nacije, već se prvi put susreo s činjenicom da su ideju nacije preuzele mase. I u političkoj teoriji plemstva kasnofeudalnog društva postojao je pojam "nacije", ali je on obuhvaćao feudalne staleže koji su sebe vidjeli kao nositelja političkog sustava koji vlast dijeli s vladarom, te je to poimanje, zasnovano na rousseauovskoj teoriji društvenog ugovora bilo oslonac otpora apsolutnoj monarhiji. Iza poklika kod Valmyja stajalo je, pak, poimanje o naciji, konkretno Francuzima kao naciji koju je posvijestila Francuska revolucija, kao političkoj zajednici ravnopravnih, pravno jednakih građana, nasuprot feudalnoj podjeli stanovništva u staleže s različitim pravnim statusom. Takav, politički ili građanski nacionalizam shvaćao je naciju kao jedinog nositelja suvereniteta, tj. kao izvorište vlasti nasuprot vladaru "Dei gratia", vladaru koji je svoju vlast ideološki legitimirao "milošću Božjom". Tako shvaćena nacija mora preko svojeg predstavništva participirati u vlasti ili, u dosljednoj, radikalnoj varijanti, vlast u potpunosti preuzeti u svoje ruke. Okvir za realizaciju tako shvaćene nacije bila je država kako ju je u Francuskoj dotad oblikovala apsolutistička monarhija, a koju su sada preuzeli nositelji revolucije.

Preuzimajući državu i rušeći feudalne institucije revolucija je uklanjala i ostatke povijesnih autonomija na koje se oslanjalo plemstvo protivno revoluciji. Uspostavila je dosljedno centraliziranu upravu, ukinula povijesne pokrajine i osnovala zemljopisno i gospodarski zaokružene departmane, jednako kao što je i Josip II. bio ukinuo ovlasti županija u Ugarskoj i Hrvatskoj te osnovao distrikte koje je zaokruživao okupljajući u njima i teritorije s obje strane Drave, tj. ne obraćajući pažnju na granice između povijesne Ugarske i Hrvatske. Dotad su pojedine pokrajine u Francuskoj usprkos jedinstvenom, francuskom jeziku središnje državne uprave, poslove obavljale na vlastitom narječju, na pr. u sjevernoj pokrajini Bretanji, naseljenoj Bretoncima, na bretonskom jeziku koji poput kornvalskog i velškog pripada skupini keltskih jezika. Za revolucije je uvođenje francuskog jezika kao jedinstvenog i jedinog službenog jezika, pa i nastavnog jezika u školama, opravdavano ne samo potrebama jedinstvene i efikasne uprave, već i kao garancija jedinstva "nacije", dapače kao garancija obrane revolucije. Tako je u Konventu 1794. bretonski proglašavan jezikom kontrarevolucije, a proglašenje francuskog jezika jedinim jezikom uprave, sudstva, školstva i javnog života podupirano je tvrdnjom da bi "u demokraciji [...] predstavljalo izdaju domovine ako građani ne bi znali nacionalni jezik".[12]

11) Nikša Stančić, Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću, Zagreb: Barbat, 2002., 23.

12) Albert Soboul, Francuska revolucija (Historijski pregled), Zagreb: Naprijed, 1966., 474.

Bretonsko plemstvo (slijedimo li dalje primjer Bretanje) nije uspjelo očuvati svoj municipalni položaj, njegov otpor revoluciji bio je poražen, pokrajina Bretanja bila je podijeljena u pet departmana, a francuski jezik joj je nametnut u upravi i školstvu. Bretonska etnija, kao ni Provansalci i Baski u Francuskoj, nije tada imala dovoljno jake društvene snage koje bi – suprotstavljajući se centralističkoj upravnoj i jezičnoj politici revolucije – očuvale okvir za usporene modernizacijske procese po mjeri vlastitih interesa i za političku modernizaciju, tj. upravnu i s njom povezanu kulturnu standardizaciju na bretonskoj jezičnoj osnovici. To je onemogućilo da se bretonski plemićki protonacionalizam, oslonjen na bretonski povijesni i etnički identitet, razvije do punog nacionalnog identiteta prema (o čemu kasnije) srednjoeuropskom modelu. (Bretonci danas razvijaju svoj ne-francuski identitet, ali samo petina stanovništva Bretanje govori bretonski i to kao drugi jezik uz francuski.)[13]

S druge strane, gotovo istodobni, tek nešto raniji pokušaji Josipa II. da ukloni povijesnu autonomiju Ugarske i Hrvatske i Habsburšku monarhiju izgradi kao jedinstvenu Austriju, centraliziranu državu s jednim, njemačkim službenim jezikom slomili su se na snazi otpora mađarskog i hrvatskog plemstva. Hrvatsko i mađarsko plemstvo raspolagalo je također idejom nacije u političkom smislu, ali su je staleški ograničavali. Već spomenuti Nikola Škrlec Lomnički, umjereno reformski usmjeren, u svojim političkim spisima iz 1790. predlagao je, doduše, da se građansko pravo prizna i građanima kao pojedincima (tj. ne korporativno pravo kao članova slobodnih kraljevskih gradova kao do tada), pa i seljacima, tj. pristajao je uz patent kojim je Josip II. dao slobodu kmetovima, odnosno pravo na slobodu seljenja ("liberae migrationis libertas", kako piše Škrlec, što je Ugarski sabor 1790. i uzakonio), ali nije dirao u staleško uređenje. Građane je zbog toga bio spreman prihvatiti tek kao četvrti stalež, a smatrao je da su seljaci predstavljeni u staleškim skupštinama preko vlastelina čiju zemlju obrađuju.[14] Zbog toga je "naciju" ograničavao na pripadnike staleža, a predlažući reformu Ugarskog sabora zalagao se da se o važnim pitanjima u Saboru raspravlja na zajedničkim sjednicama gornjeg i donjeg doma i da se ne glasuje po staležima, tj. da se ne glasuje korporativno već pojedinačno, bez obzora na pripadnost staležu, uz obrazloženje da "nacija ("natio" u latinskom izvorniku; N. S.) mora imati svoju volju u vezi sa svim predmetima koji je se izravno tiču, pa mora postojati način da se ta volja spozna".[15]

Ti su prijedlozi bili oblikovani u ozračju uspona mađarskog i hrvatskog protonacionalizma. Kao što svjedoči suvremenik grof Adam Oršić, na vijest o odustajanju Josipa II. od politike centralizacije i germanizacije i o povratku ugarske i hrvatske ustavnosti "mađarsko plemstvo obuze ujedared neka patriotska vrtoglavica, [...] dali su sebi krojiti haljine po staromađarskom načinu, a i žene uzeše oblačiti odijela mađarskog kroja s krznom, a na glavu staviše čako; nitko ne htjede drugačije govoriti nego mađarski, a u Hrvatskoj hrvatski".[16] Mađarsko i hrvatsko plemstvo uspjelo je – što spomenuto bretonsko nije uspjelo – očuvati feudalnu ustavnost kao okvir za provođenje

13) Narodi Europe (prir. Felipe Fernández-Armesto, ur. hrvatskog izdanja Nikša Stančić), Zagreb: Naklada Zadro, 1997., 76-79.

14) [Nikola Škrlec], Pia desideria, 1790., u: Nikola Škrlec Lomnički, n. dj. sv. 3., 198-199 (usporedni latinski izvornik i hrvatski prijevod: Pia desideria – Usrdne želje).

15) Nikola Škrlec, Ideae de organizanda Regni Dietae – Misli o organiziji Sabora kraljevstva, u: Nikola Škrlec Lomnički, sv. 2., n dj., 422-423(usporedni latinski izvornik i hrvatski prijevod).

16) Ivan Kukuljević, Memoiren des Grafen Ad. Orssich, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, 10, Zagreb 1869., 262 (prev. u: Adam grof Oršić Slavetički, Rod Oršića,Zagreb, 1943).

(proto)modernizacijskih zahvata po vlastitoj mjeri i kao okvir za (u sklopu toga) kulturnu standardizaciju, uključujući i standardizaciju jezika potrebnog u oblikovanju vlastite unificirane državne uprave. Htjelo je samo, po vlastitoj mjeri i u okviru vlastite države provesti ono što je Josip II. pokušao provesti za čitavu Habsburšku monarhiju. Mađarski i hrvatski jezik do tada su već bili dosegnuli određenu razinu standardiziranosti, zahvaljujući – paradoksalno – među ostalim i nastojanjima središnjih vlasti razdoblja prosvijećenih vladara koje su, zadržavajući latinski ili uvodeći njemački kao jedinstveni upravni jezik, podupirale svrhovito standardizaciju vernakulara i njihovih grafija, kako bi osigurale protočnost kanala za provođenje svojih odluka do nižih upravnih i društvenih razina. Tako je i "naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah", tj. kazneni zakonik Josipa II. bio 1788. tiskan na kajkavskom.[17] (Uostalom, ni francuska apsolutistička monarhija nije uklonila uporabu pokrajinskih vernakulara.) Svrha tih nastojanja bečkog središta nije bilo stvaranje nacionalnih standardnih jezika, te na pr. u hrvatskom slučaju nisu slijeđene intencije prema oblikovanju jedinstvenog hrvatskog standardnog jezika i grafije, već je podupirana standardizacija jezika na kajkavskoj i na štokavskoj osnovici, uz očuvanje zasebne "horvatske" i "slavonske" grafije. Rad na oblikovanju "nacionalnog" standardnog jezika i njegova pretvaranja u jezik državne uprave i javnog života postao je ciljem mađarskog i hrvatskog (proto)nacionalizma. Taj je cilj ostvaren tek šest desetljeća kasnije, saborskim odlukama kojima je mađarski proglašen službenim jezikom u Ugarskoj (1844.) a hrvatski u "Trojednoj kraljevini" (1847.).

Na samom početku ovog razdoblja mađarski i hrvatski (proto)nacionalizma nisu se samo suprotstavili apsolutističkim, centralističkim i "germanizacijskim" intencijama prosvijećenih vladara, nego su se i međusobno sukobili. Hrvatsko plemstvo branilo je i afirmiralo zajedničku ugarsku i hrvatsku ustavnost, ali su se hrvatski i mađarski protonacionalizam sukobili kad je mađarsko plemstvo pokušalo Ugarsku pretvoriti u jedinstvenu i centraliziranu državu te ukloniti hrvatsku političku zasebnost temeljenu na hrvatskim municipalnim pravima (što je, uostalom, nastojalo od početka 18. st.) i dati Ugarskoj mađarsko obilježje (što je bila nova pojava) nametući čitavoj Ugarskoj "od Karpata do mora" mađarski kao službeni jezik. Već na Ugarskom saboru 1790. tim su se nastojanjima suprotstavili ban Ivan Erdödy riječima "Regnum regno non praescribit leges" ("Kraljevstvo kraljevstvu ne može nametati zakone"), braneći zasebni državnopravni položaj Hrvatske, te hrvatski zastupnici u izjavi ("Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae", njezin autor je Nikola Škrlec) koji su se uvođenju mađarskog jezika kao službenog u svim zemljama krune sv. Stjepana usprotivili među ostalim i tvrdnjom da bi prihvaćanje tuđeg i nepoznatog jezika bilo "biljeg ropstva" (nota servitutis).[18] Josip Keresturi je iste godine također, braneći poput Škrlca latinski kao neutralnu kopču jezično raznorodne Ugarske, istaknuo načelo da se nikome na smije nametati tuđi jezik.[19]

U razdoblju do sredine 19. st. zajedno sa pojačanom društvenom stratifikacijom i time stvaranjem osnovice za oblikovanje građanskog, nestaleškog društva, nastajali su i na prostorima srednje Europe, pa i u Hrvatskoj, uvjeti za oblikovanje nacije kao zajednice koja obuhvaća pojedince prelazeći preko staleških granica. No, na tim prostorima se nije

17) Opchinzka naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah, Budim: Kr. mudroskupshtina, 1788.

18) Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae, quoad inducendam hungaricam linguam, u: Franjo Fancev (ur.), Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), Zagreb: JAZU, Građa za povijest književnosti hrvatske 12, 1933., 33-37; djelomični prijevod kod: Jaroslav Šidak (ur.), Historijska čitanka za hrvatsku povijest I., Zagreb: Školska knjiga, 1952., 171-175.

19) Matić, Josip Keresturi, 185.

oblikovao politički nacionalizam prema zapadnom modelu, već etno-nacionalizam temeljen na jezičnom shvaćanju nacije ili bar (kao u mađarskom i hrvatskom primjeru) na kombinaciji političkog i etno-nacionalizma. Uzroci toga bili su dvojaki. Taj tip nacionalizma karakterističan je za europske prostore na kojima nisu navrijeme, u ranom novom vijeku, nastale snažne centralizirane države, gdje je kao na Apeninskom poluotoku (namjerno nisam rekao "u Italiji") utjecajem vanjskih i unutrašnjih čimbenika održana politička rascjepkanost poluotoka, gdje je kao u povijesnoj političkoj tvorevini, Rimskom carstvu njemačke narodnosti, zbog istih razloga bio spriječen nastanak snažne središnje vlasti, ili gdje kao u Habsburškoj monarhiji pokušaji stvaranja jedinstvene i centralizirane Austrije nisu uspjeli. To je ostavilo prostor lokalnim elitama da pokušaju stvoriti okvir za provođenje (proto)modernizacijskih procesa u skladu s vlastitim interesima. One su prostore modernizacije po vlastitoj mjeri zatvarale jezičnim granicama, nadovezujući na pučki protonacionalizam ili također preuzimajući tradicionalne institucije u svoje ruke nadovezujući na pučki i plemićki protonacionalizam (što je u Habsburškom monarhiji bio slučaj s mađarskim i hrvatskim društvenim elitama). S druge strane, nacionalizmi tih prostora nisu poput zapadnog, političkog nacionalizma osnovicu nalazili u pojedincu ravnopravnom građaninu i u njemu vidjeli izvorište suvereniteta nacije kao političke zajednice ravnopravnih građana, već su svoju osnovicu polagali na etnicitet kao kolektivitet nadređen pojedincu koji svoju dobrobit ostvaruje preko nacije. Zbog toga ti nacionalizmi ni nositelja suvereniteta nisu vidjeli u naciji kao političkoj zajednici pojedinaca ravnopravnih građana, već u naciji shvaćenoj kao etnički, jezično-kulturno utemeljenoj zajednici. Elementi ugarske i hrvatske tradicionalne državnosti davali su mađarskom i hrvatskom nacionalizmu specifično obilježje, te su oni bili kombinacija političkog i etno-nacionalizma, što se ogledalo u pojmu "mađarskog odnosno hrvatskog "političkog naroda" prisutnog na različite načine u mađarskim i hrvatskim nacionalnim ideologijama 19. stoljeća.

Na prostorima istočno od Rajne i južno od Alpa u razdoblju od kraja 18. st. do 1848. jednim je od bitnih sastavnica političkih programa, uz težnje za promjenom društvenog i političkog sustava, postao zahtjev za preoblikovanjem političke karte na osnovi nacionalnog načela, tj. za stvaranjem nacionalnih država. Nacija i nacionalizam, premda različitog tipa ili kao kombinacija različitih tipova nacionalizma, postali su jedinstvenim europskim fenomenom, ali su se oni lokalno realizirali. Na prostoru istočno od Rajne i južno od Alpa oni su urodili nacionalnim pokretima, u prvoj etapi u obliku karakterističnih "preporodnih" pokreta kakav je bio i Hrvatski narodni preporod prve polovice 19. stoljeća (Ilirski pokret). Svoj najviši uspon i zatim slom ti su pokreti doživjeli za revolucije 1848.-49.

U sljedećoj etapi talijanski i njemački nacionalni pokreti ostvarili su cilj ujedinjenja Italije (1861.) i Njemačke (1871.), dok je mađarski pokret Austro-ugarskom nagodbom 1867. ishodio kompromisno rješenje ostvarenjem mađarske državnosti u sklopu dualističkog rješenja. (U jugoistočnoj Europi taj je proces bio povezan s rješavanjem "istočnog pitanja", a jednu od bitnih etapa označila je "istočna kriza" zaključena Berlinskim kongresom 1878.) Od tada su nastojanja nacionalnih pokreta bila blokirana sve do 1918., kada su nastale nove nacionalne države (ali i neke višenacionalne poput Čehoslovačke i Jugoslavije) na ruševinama mnogonacionalnih država, Austro-ugarske monarhije i Ruskog carstva. Proces oblikovanja nacionalnih država na prostoru od Baltičkog do Jadranskog i Crnog mora dovršen je tek na kraju 20. st., kada je nastala i samostalna Hrvatska.

3. Europske novovjekovne integracije

Došavši do zaključka o razlici između zapadne i srednje Europe u ritmu modernizacijskih i nacionalnointegracijskih procesa te u tipu nacionalizma, došli smo i do pitanja iz podnaslova ovog referata o razdoblju 1789.-1848.: europska ili nacionalna integracija? No, uzroci tih razlika u sklopu jedinstvenog europskog kulturnog, političkog i društvenog prostora ne mogu se naći samo u tom razdoblju, već one imaju dublje korijenje, koje seže sve do razmeđa srednjeg i ranog novog vijeka.

Dr. sc. Zdenka Janeković Römer u svom je referatu konstatirala da je srednji vijek utemeljio identitet Europe u kojemu je participirala i Hrvatska.[20] No, upravo je na završetku srednjeg i početku ranog novog vijeka s jedne strane stvoren jedinstveni sustav europskih političkih odnosa, a s druge strane su stvoreni uvjeti koji su na jedinstvenoj osnovici europskoga društva dali zasebno obilježje razvoju u srednjoj i srednjoistočnoj Europi, uključujući i Hrvatsku. Ovdje mi se nameće jedna osobna reminscencija, sjećanje na podatak koji sam prvi put čuo od prof. Jaroslava Šidaka, koji je velikom dijelu povjesničara danas samo ime iz povijesti historiografije, ali koji je – premda smo se kasnije s njim metodološki razišli – moju generaciju, kao i one ranije počevši od 1945., uveo u znanstveni rad. Naime, kao student druge godine čuo sam od prof. Šidaka prvi put ocjenu da je prijelaz francuskog kralja Karla VIII. s vojskom preko Alpa 1494. s ciljem da preuzme napuljsku krunu, koju je tada nosio kralj iz španjolske kuće Aragon, zajedno s ratovima europskih država koji su tome uslijedili i u kojima su sudjelovale europske države od Pirinejskog poluotoka do srednje Europe (a u njih je bilo uključeno i Tursko carstvo) označio početak jedinstvenog sustava europske politike. Od tada je svaki potez koji je remetio odnos snaga europskih država u sukob uključivao sve europske države.

Postojale su, dakako, i druge razine na kojima je Europa u novome vijeku funkcionirala kao cjelina. Upravo oko godine 1494. bilježe se i drugi događaji koji govore o novim europskim procesima, ali i o njihovoj diversifikaciji. Dvije godine ranije, god. 1492., zauzećem Córdobe završila je na Pirinejskom poluotoku višestoljetna Reconquista, čime je i zadnji teritorij geografske zapadne Europe uključen u kulturni, društveni i politički pojam Europe. Iste 1492. god. Kolumbo je doplovio do dotad za Europu nepostojećeg kontinenta, a to tzv. otkriće Amerike dugoročno je bila jedna od najdalekosežnijih posljedica činjenice da se težište europskog razvoja sa područja Sredozemlja prenijelo na europske zemlje u dodiru s Atlantskim oceanom. To je bio jedan od simptoma koji su pokazivali da je upravo od toga vremena u tim zemljama krenuo razvoj koji će ih tijekom sljedećih stoljeća pretvoriti u svjetski modernizacijski centar. Nasuprot tome, u isto to vrijeme na području "istočno od Labe" doneseni su gotovo istodobno zakoni koji su otvorili proces "refeudalizacije". U Mađarskoj (1492. i 1498.) Brandenburgu (1494.), Poljskoj (1496.) i Češkoj (1497.) dotadašnja novčana renta koju su kmetovi davali feudalcima pretvorena je u naturalnu i radnu rentu, započelo je povećavanje vlastelinskog alodijala i dr., čime će plemstvo postati djelatni gospodarski čimbenik, bit će usporen razvoj produktivnoga građanstva, a gospodarsku i društvenu premoć preuzet će interesna skupina plemstva i imućnog, prije svega trgovačkoga građanstva. Čitavo to područje došlo je od tada u položaj modernizacijske periferije i izdvojilo se kao srednjoistočna Europa

20) Zdenka Janeković Römer, Što je Europa (Hrvatskoj) u srednjem vijeku, referat na II. Kongresu hrvatskih povjesničara, na plenarnoj sjednici 30. rujna 2004.

sa zasebnim obilježjima razvoja.[21] Tom je prostoru pripadala i Hrvatska. Nadalje, gotovo istodobno sa zauzećem Córdobe odigrala se 1493. god. na drugom, istočnom kraju Europe bitka na Krbavskom polju, koja je svjedočila je o usponu Osmanskoga carstva i nastavku njegova širenja na europskom kontinentu i oblikovanju jugoistočne Europe kao još jedan od europskih regiona sa zasebnim obilježjima povijesnog razvoja. I dio hrvatskog prostora postao je sastavnim dijelom jugoistočne Europe, a ratovi u koje je Hrvatska bila uključena izravno su dodatno utjecali na njezino zaostajanje u uključivanju u modernizacijske procese. Položaj na granici s Osmanskim carstvom izravno je utjecao na odluku o uključivanju Hrvatske (i Ugarske) u sklop habsburških zemalja, a sudbina Hrvatske u novom vijeku bila je bitno vezana uz način na koji je rješavano "istočno pitanje".

To su dugoročni uzroci varijantnosti i kašnjenja promjena u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj u razdoblju s kraja 18. i prve polovice 19. st. (a njihove posljedice osjećaju se do danas). O kašnjenju modernizacijskih procesa govore i podaci o širenju tzv. industrijske revolucije, tj. o ritmu primjene tehnoloških inovacija koje su revolucionirale proizvodnju i posljedično utjecale na dinamizaciju društva, a bile su jedna od bitnih sastavnica modernizacijskog procesa u ovom razdoblju. Industrijska revolucija odlučujuće je korake učinila upravo uoči, za vrijeme i nakon Francuske revolucije, tj. to nije bila trenutna revolucija, nego upravo proces, revolucioniranje proizvodnje i prometa. Habsburška monarhija, a u njoj još više Hrvatska, kasnile su za primjenom novih tehnologija. Prva tvornica sa strojem na parni pogon proradila je u Engleskoj 1772., u Habsburškoj monarhiji je prvi parni stroj bio instaliran 1808., a u Hrvatskoj tek 1835. (u Rijeci). God 1848. u Monarhiji je bilo u pogonu nekoliko stotina parnih strojeva, a u Hrvatskoj tek četiri i to s ukupnom instaliranom snagom od 51 KS.[22] (Kad sam se prvi put susreo s tim podatkom konstatirao sam da je to otprilike snaga jednog "fiće", tada popularnog malog automobila Fiat 600.)

Zaključak

Zaključujući možemo konstatirati da je Europa u ranom novom vijeku u sklopu sustava *ancien régime*-a bila integrirana na različitim razinama, a da je razdoblje s kraja 18. i u prvoj polovici 19. st. dodalo tome nove elemente. U tom je razdoblju otpočeo proces ili su postavljani temelji etapnog procesa modernizacije te uspostavljanja društvenih odnosa i političkih sustava u europskim državama utemeljenih na novim ali jedinstvenim osnovama liberalizma i demokratizma. Može se govoriti zbog toga o procesu integriranja Europe u načelima na kojima su se temeljili društveni i politički sustavi i društvene vrijednosti (i kulturne vrijednosti, o kojima u ovom izlaganju nije bilo riječi).

Europa je u razdoblju od 1789.-1848. bila na putu da se zasnuje na jedinstvenim društvenim osnovama, njezine države bile su umrežene u jedinstveni i međuovisni sustav političkih odnosa, a Europa je bila i kulturna cjelina. No, nisu postojale integracije u smislu zajedničkih stalnih europskih političkih institucija. Europa je bila, kao i u

21) Jenő Szűcz, Oris triju povijesnih regija Evrope, u: Bibó – Huszár – Szűcs, Regije evropske povijesti,Zagreb: Naprijed, 1995., 187.; Piotr s. Wandycz, Cijena slobode. Povijest Srednjoistočne Europe od srednjega vijeka do danas, Zagreb: Srednja Europa, 2004.

22) Hobsbawm, n. dj. 42-60; Nikša Stančić, Hrvatski narodni preporod 1790-1848., u: Nikša Stančić (ur.), Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta, Zagreb: Globus, Povijesni muzej Hrvatske, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreb, 1985., 5-7.

prethodnim stoljećima, sustav država sukobljenih interesa. Sporovi između država rješavali su se sustavom diplomatskih odnosa među državama kojima su održavana razdoblja mira, ali su nagomilane napetosti razrješavane i ratovima. Ratom je Napoleon pokušao i ujediniti Europu, ali pod francuskom hegemonijom. Nakon ratova, što također nije bio novum ovoga razdoblja, uspostavljani su novi odnosi snaga mirovnim pregovorima ili su uspostavljani novi kontinentalni sustavi odnosa kao što je bilo 1815. na Bečkom kongresu.

Novo doba unijelo je nove fenomene integriranja i sukobljavanja u Europi. Europa je ulazila u doba nacionalizma, te će 19. stoljeće postati (riječima hrvatskih preporoditelja) "viek narodnosti". Nacija je bila opći europski fenomen. No, upućeni proces nacionalnih integracija istodobno će europsko društvo segmentirati. Nacionalizmi (premda različitog tipa) oblikovali su segmente koji će se na europskom društvenom prostoru prema vani iskazivati kao suverene nacije odnosno nacije-države, a iznutra kao države u smislu aparata vlasti o koje će se otimati različiti društveni slojevi. Europa je ulazila u doba nacionalizma. Pritom je na Zapadu poimanje nacije kao političke zajednice omogućilo da se grupni interesi jasno politički artikuliraju, dok je etničko-kulturno poimanje nacije, po kojem je nacija kolektivitet nadređen pojedincu, omogućavalo da pojedine društvene skupine pokušaju pripadnike nacije homogenizirati na svom interesu prikazujući vlastiti interes kao nacionalni interes kroz vlastitu predodžbu o nacionalnom identitetu. Odatle proizlaze osude protivnika, nositelja drugačijih programa, da nisu "pravi" na pr. Hrvati. Nacija je pritom imala motivacijsko djelovanje, mogla je poticati na plemenita nastojanja, poticati na žrtvovanje pojedinca u interesu nacionalnog kolektiviteta do polaganja vlastitog života "na oltar nacije", a pojedine skupine mogle su je i zloupotrijebiti kao sredstvo za poticanje krvavih sukoba, izazivanje ratova, provođenje genocida itd. "Nacionalni interesi" u pojedinim varijantama postali su sredstvo razdora na europskom kontinentu.

Prelazeći u nadležnost drugih referenata, konstatirat ću da su prvi počeci integracija u već spomenutom smislu jedinstvenih i trajnih europskih političkih institucija uspostavljeni tek sredinom 20. st., nakon dosad najveće europske konflagracije, po završetku Drugog svjetskog rata izazvanog pokušajem podvrgavanja Europe zločinačkom sustavu temeljenom na ekstremnom nacionalizmu. S druge strane, prostor za dovršetak procesa oblikovanja nacionalnih država u srednjoj i istočnoj Europi simbolički je otvorilo tek rušenje berlinskog zida 1989., tj. godine kada se slavila 200-ta obljetnica početka Francuske revolucije. Među tim državama Hrvatska je bila priznata kao samostalna država 1992., tj. na 200-tu obljetnicu bitke kod Valmyja na kojoj je odjekivao poklik "Vive la nation!" Nasuprot tome, u vrijeme dok je u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi dovršavan proces oblikovanja nacionalnih država, istodobno, iste godine kada je Hrvatska priznata kao samostalna država dotadašnja Europska zajednica prerasla je u Europsku uniju na koju su nacionalne države njezine članice prenijele dio svojih suverenih prava. Da se to dogodilo dvije godine kasnije, 1994., bilo bi to točno pola milenija od 1494. godine obilježene prijelazom Karla VIII. preko Alpa. Prelazeći preko te sitne razlike u obljetnicama, može se konstatirati da je od godine koja je pokazala da je uspostavljen jedinstveni sustav odnosa europskih država do utemeljenja institucionalno ujedinjene Europe proteklo pola tisućljeća.

Razdoblje od 1790. do 1848. samo je kratki odjeljak u povijesti Europe i Hrvatske tijekom pola tisućljeća novoga vijeka. U njemu su u Europi, premda u pojedinim europski regionima različitim ritmom, postavljani temelji društvenog i političkog sustava zasnovanog na jedinstvenim načelima, istodobno i temelji novih razdora koji će punom snagom buknuti u prvoj polovici 20. st. Nakon toga 1951. osnivanjem Zajednice za ugljen

i čelik otpočeo je proces postupnog integriranje Europe koji je nastavljen osnivanjem Europske ekonomske zajednice 1957. i zatim Europske unije 1989. koja je objedinila države zapadne Europe. Ove, 2004. god. Europskoj uniji se pridružio veći dio zemalja nekadašnje srednje i srednjoistočne Europe, a pozvana je i Hrvatska da otpočne pregovore o pristupanju Uniji.

Ovaj članak dovršen je 29. listopada 2004., na dan kada je u Rimu potpisan Ustav za Europsku uniju koji će stupiti na snagu kada ga ratificiraju sve članice Unije. Predsjednici vlada i država su u prigodnim govorima naglašavali kako su prihvaćanjem Ustava prihvatili ideju o velikoj "europskoj naciji". Povjesničar ne može predviđati daljnji razvoj, već može samo postaviti pitanja koja proizlaze iz razvoja temelji kojega se u bitnome nalaze u razdoblju 1789.-1848. Hoće li na pr. i kojim ritmom razvoj u politički ujedinjenoj Europi voditi ujednačavanju dvaju dijelova koji su se dosad različitim ritmom uključivali u modernizacijske i nacionalnointegracijske procese? Hoće li srednjoeuropski nacionalizmi prerasti u politički nacionalizam koji kao članove političke zajednice obuhvaća građane bez obzira na njihovu etničku pripadnost, te hoće li se i hrvatski nacionalizam jače prisloniti svojoj tradiciji "hrvatskog političkog naroda"? Kakav će biti odnos takvog hrvatskog i drugih političkih nacionalizama i "europske nacije"? Hoće li Europska unija opstati kao politička zajednica postojećih nacionalnih država, ili će možda na europskom zapadu ojačati etno-nacionalizmi i hoće li se zbog toga Europska unija, ta *"europska nacija"* kao *"nova suspesila od Atlantika do Ukrajine"*, preoblikovati u federaciju malih naroda (kako je to 1989. predviđao Otto Molden, potomak Petra Preradovića po ženskoj liniji, član intelektualne grupe Alpbach),[23] prolazeći pritom u 21. stoljeću kroz manje ili više burne procese kroz kakve je prošla srednje Europa, pa i Hrvatska tijekom prethodnih dvaju stoljeća? Budući odgovori na ta pitanje i razvoj, koji nas zbog svoje inherentne "nelinearnosti"[24] može iznenaditi, donijet će i nova pitanja koja danas možda ni ne naslućujemo.

23) Otto Molden, Die europäische Nation. Die neue Supermacht vom Atlantik bis zur Ukraine, München: Herbig, 1990.

24) Usp. Manuel De Landa, Tisuću godina nelinearne povijesti, Zagreb : Maklada Jesenski i Turk, 2002.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA LVI-LVII
ZAGREB 2003.-2004.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LVI-LVII, str.1-259, Zagreb 2003.-2004.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Mirjana Gross
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:
Horetzky